

Сергій Вишневецький

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ ДО ПРАВОСЛАВНИХ ТА МУСУЛЬМАН м. ЄВПАТОРІЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ “ЄВПАТОРІЙСЬКІ ВІДОМОСТІ” (“ВИЗВОЛЕННЯ”) 1941–1944 рр.

Проаналізовано розвиток релігійного життя м. Євпаторія під час німецької окупації Криму (1941–1944). Розглянуто основні відновлені культові споруди та діючі в місті релігійні громади. Також приділено увагу релігійним святкам, що відбувалися в культових спорудах міста.

Ключові слова: Євпаторія, релігія, церква, мечеть, пожертва, газета.

Релігія завжди відігравала роль одного з головних символів культурного життя будь-якого народу. Дослідження з історії релігії та, зокрема, релігійного життя в умовах німецької окупації під час німецько-радянської війни, і подій, з цим пов'язаних, є надзвичайно актуальними для новітньої історії України.

Українська історична наука вимагає від науковців дослідження архівного, раніше недоступного, матеріалу у зв'язку з панівною ідеологією в історії, що склалася ще за радянських часів. До таких тем належить релігійне життя на окупованих німцями радянських територіях, яке відігравало роль чи не найсильнішого засобу агітаційного впливу на місцеве населення, з одного боку, а з іншого – давала людям віру та надію на краще у складний період окупації. Саме тому особливого значення набуває вивчення архівних документів, а також окупаційних газет, що виходили для місцевого населення в Генеральній окрузі “Крим”, зокрема в місті Євпаторія.

До висвітлення особливостей релігійного життя в роки окупації території України німецькими та румунськими військами під час німецько-радянської війни зверталися українські та зарубіжні історики-науковці, як-от: О. Черкасов, О. Беглов, М. Шкаровський, В. Якунін, В. Поляков та ін.

Мета статті – висвітлити та критично обґрунтувати матеріал про розвиток релігійного життя і церкви в Євпаторії у роки німецько-румунської окупації в 1941–1944 рр., яке здійснювалося з ініціативи та під контролем окупаційної влади на основі матеріалу місцевої газети “Євпаторійські відомості”.

Виходила газета із 31 грудня 1941 року по 13 листопада 1943 року. За період її існування вийшли 193 номери. Варто зазначити, що, починаючи з 3 липня 1943 року, газету “Євпаторійські відомості” перейменували у “Визволення”.

Одним із проявів німецької окупаційної політики стало повне протиставлення себе більшовикам. Щодо цього, поновлення релігійних культів для місцевого населення відігравало неабияке значення. Відродження релігійного життя відбувалося у вигляді відновлення церковної служби, повернення громадам культових споруд та їх ремонт, друк і поширення церковної літератури для місцевого населення.

Те, що радянська влада намагалася впродовж 25 років з моменту її утворення знищити у свідомості народу, протягом декількох місяців було відновлено окупаційною владою.

Німеччина, принаймні на словах, стояла на позиціях християнської віри. Гітлер уникав відкритого розриву з церквами, що вдарило б по його авторитету і здійсненню зовнішньої політики, тому він підтримував баланс у взаєминах з церквою з другорядних ідеологічних питань [1, с. 126].

На окупованій території України, зокрема в Криму, німецьке командування для пропаганди своєї місії як “визволителя від більшовицького ярма” з великим цинізмом та з допомогою місцевих жителів, які щиро вірили у відновлення духовного життя, відремонтувало релігійні будівлі й поновило всі релігійні культу. Значну увагу окупаційна влада приділяла православ'ю як одній з провідних релігій на півострові і, зокрема, в місті Євпаторія.

Перша стаття в газеті “Євпаторійські відомості” на релігійну тематику була опублікована 27 травня 1942 року. В ній йшлося про Грецьку православну церкву, збудовану в 1911–1918 роках на пожертви місцевих меценатів. Приміщення Грецької православної церкви за радянської влади неодноразово піддавалося нарузі: знищено хрести на куполах, іконостас, церковне начиння та зафарбовано живопис на стінах. До 1942 року випадково вцілів тільки початковий живопис на внутрішній частині купола. Цю частину купола більшовики відокремили від решти частини храму дерев'яною стелею, яка приховувала від очей зображення апостолів і Бога Саваофа. Церкву перетворили в клуб, а згодом у склад для промислових речей та продуктів [2, л. 2]. Після відступу більшовиків з міста окупаційна вла-

да відновила діяльність церкви, а також дала вказівку, щоб на свято Святої Трійці, 24 травня 1942 р., церкву урочисто освятили. Відновлення церкви здійснювалося за допомогою румунської військової частини, яка перебувала навесні 1942 року в Євпаторії. Румунське воєнне керівництво надало солдатів, майстрів і живописців (не виключено, що ними могли бути радянські військовополонені, такі випадки відомі у селах Миколаївської області), які зробили іконостас і залізобетонний престол, а також румуни надали кошти в сумі 4000 рублів. Роботами керував румунський священик Павло Флори. Румунський патріарх Нікодим подарував церкві привезену з Бухаресту антиминос, чашу, Євангеліє, хрести та релігійні книги. Освячення церкви здійснювалося румунськими та місцевими священиками у присутності начальника румунського гарнізону та його підлеглих. Обряд відновлення престолу і урочисте богослужіння повинно було справити глибоке враження на прихожан та закріпити серед місцевого населення віру в “людяність” нової влади. Румунське командування, на честь свята, видало населенню безкоштовний обід зі смаженою рибою [2, л. 3]. Подальший ремонт та оздоблення церкви продовжував церковний староста П. П. Барбі разом з місцевим священиком Іваном Улезко. До 1943 р. було приведено в порядок дзвіницю, пофарбовано стіни, придбано нові ікони, навколо церкви було встановлено паркан та посаджено 130 молодих декоративних та фруктових дерев. При церкві був організований хор, що складався з 20 осіб [3, л. 2].

Особливе місце в Євпаторії займає Свято-Миколаївський собор, що є найбільшим храмом Східного Криму. Будівництво собору здійснювалося на честь звільнення Євпаторії від союзницьких армій у роки Кримської війни. Свій внесок у будівництво собору у розмірі 36 тисяч рублів зробив навіть цар Олександр III. Освячення собору відбулося в 1897 році. Собор, за задумом архітекторів, мав відображати в мініатюрі копію храму Святої Софії в Константинополі, що й перетворило його в чудову архітектурну споруду не лише Євпаторії, а й усього Криму.

За радянських часів у соборі настав період запустіння, тут працювала художня майстерня, яка згодом перетворилася на склад для зберігання зерна.

Саме в ньому проводилися всі найважливіші релігійні культу під час німецької окупації, про які писала газета “Євпаторійські відомості”. 1 січня 1943 р. на Новий рік у Миколаївському соборі священики здійснили урочисту літургію, після якої пройшов молебен з нагоди свята. Різдво Христове, за традицією православної церкви, святкують 7 січня за новим стилем. Він був збережений у період німецької окупації. 6 січня 1943 р., у різдвяний Святвечір, в соборі відбулися такі богослужіння: правилися години, вечірня поєднана з літургією. 7 січня, в день Різдва, з 5 години ранку проведено вечірню службу з всеношною; о 7 годині – літургію, після якої відбувся молебен; о 14 годині справлено вечірню та ранкову служби. 8 січня, в день Собору Пресвятої Богородиці, о 7 годині ранку була літургія; о 14 годині – вечірня й утрєня з читанням акафісту Пресвятої Богородиці. 9 січня о 8 годині ранку – літургія. Хрещення Господнє (Богоявлення) за православною традицією святкують також за старим стилем і тому припадає на 19 січня за новим стилем. 18 січня 1943 р., у водохресний Святвечір, о 8 годині ранку правилися години; о 13 годині відбулася літургія з вечірньою та велике освячення води в самому приміщенні собору.

19 січня, в день Хрещення, з 5 години ранку проведено повечір'я з всеношною; о 7 годині – літургія, після якої відбувся хресний хід, що пройшов по території собору [4, л. 3].

Святкування Великодня як великої православної події також не залишилося поза увагою періодики. У зв'язку з цим редакція газети “Євпаторійські відомості” для ознайомлення мешканців міста розмістила порядок богослужінь у Миколаївському соборі на своїх сторінках, оскільки останній період Великодня посту відзначали у православних церквах особливими богослужіннями. 17 квітня 1943 р., у Вербну суботу, о 15 годині на всеншній відбулося освячення і роздача прихожанам “вай” (гілок з весняними пагонами). 18 квітня, у Вербну неділю, у 9 годині відбулася літургія, о 16 годині – вечірня служба. 19, 20 і 21 квітня, з 7 години розпочиналася утрєня, і літургія з вечірньою; о 16 годині – повечір'я. 22 квітня, о 7 годині – утрєня, вечірня, літургія та літія; о 15 годині – утрєня, під час якої читали Євангеліє про страждання Христові. 23 квітня о 12 годині – вечірня й було здійснено винесення плащаниці на середину храму, перед якою священики читали канон “Плач Богородиці”. 24 квітня, перед Великоднем, о 4 годині ранку відбулася утрєня і траурний хід з плащаницею навколо храму; після якого – вечірня, літургія та благословення хлібів; від 16 до 19 години проходило читання “Діянь Святих апостолів”.

У день Святого Христового Воскресіння, 25 квітня 1943 р., у Миколаївському соборі, о 4 годині ранку пройшла утрєня і літургія; о 16 годині – вечірня й утрєня [5, л. 1].

У самому Миколаївському соборі було три вівтарі: в ім'я Святого Миколая, Святого Олександра Невського та Святого Якова. До 22 травня 1943 р. зусиллями майстрів відновлено лише центральний вівтар.

Треба зазначити, що за своєю архітектурою собор Святого Миколи подібний до Володимирського собору в Севастополі, побудованого над могилами адміралів – захисників Севастополя – Нахімова, Корнілова, Істоміна, Лазарева та із храмом Херсонського монастиря у Севастополі, на місці хрещення князя Володимира.

Газета “Євпаторійські відомості”, крім розкладу богослужінь у Свято-Миколаївському соборі, також приділяла увагу розповідям про всі види ремонту які здійснювалися в ньо-

му, найбільший розмах яких припав на 1942–1943 рр., коли проводили капітальний ремонт собору [6, л. 3]. Під час нього було проведено водопровід, у церковному дворі посаджено близько 400 декоративних, фруктових і чагарникових дерев; пофарбовано огорожу; відремонтовано приміщення для сторожа; зроблено два нагробних пам'ятники священникам, захороненим на території собору. Навесні 1943 року пофарбовано внутрішню частину купола собору. Висота купола, до 30 метрів, значно ускладнювала цю роботу. На цій значній висоті зроблено також розписи образів шістнадцяти святих. У зв'язку з цим церковні служби на тиждень припинилися [7, л. 4]. До літа 1943 р. майстри завершили роботу над образом Христа Спасителя. Іконописні роботи виконував художник Осіпов, він також зробив вісім кіотів у храмі. Цікаво, що всіма малярськими роботами керував фахівець Чемберлі, який 35 років тому брав участь у будівництві собору. Крім того, передбачалося встановити новий центральний іконостас заввишки до 5 метрів. Термін виконання цієї роботи закінчувався у жовтні 1943 р. Під час ремонту собору приносили у дар різні церковні начиння, найбільш значущими з яких була чаша, яка надійшла з Німеччини від барона К. Разом з чашею барон надіслав сердечне вітання, в якому висловлював своє задоволення з приводу того, що йому вдалося знайти для євпаторійського собору чашу і цим порадувати вірних. Прихожани собору в письмовій формі висловили баронові свою подяку.

Кошти на ремонт храму частково жертвувалися мирянами, але більшу частину суми склав свічковий збір [7, л. 4].

Усього на ремонт храму зібрано 200 000 рублів. Усі роботи проводилися будконторою міської управи, якою керував інженер Ісаков. Багато часу і сил, за інформацією газети, приділяв відновленню собору міський староста Н. Бондар, якому православне населення міста висловлювало свою подяку [8, л. 4].

В області релігійної політики німецьке командування ухвалювало рішення, спрямовані для агітації та заспокоєння населення окупованих регіонів. Одним з важливих подій у цьому напрямі стало те, що екзарх Усієї України, митрополит Алексій, призначив єпископа Серафима для керівництва справами православних церков Таврійської єпархії, до якої входив і Кримський півострів. Призначення Серафима затверджував Рейхскомісар України. Єпископ Серафим 28 квітня 1943 р. прибув із-за кордону в Мелітополь. При ньому тут було засновано духовне управління, за ініціативою якого вищим командуванням Криму дозволено в школах, в позаурочний час викладати Закон Божий. На ці заняття допускалися лише ті учні, батьки яких бажали виховувати своїх дітей у релігійному дусі [9, л. 4].

У Криму в роки окупації відчувался брак церковних книг і загалом книг релігійного характеру, які свого часу знищували більшовики. Випадково вцілілі окремі екземпляри продавали за високими цінами. Наприклад, вартість Біблії з неповним текстом становила на початку 1943 р. 1000 рублів. Попит на релігійні книги невпинно зростає, і для того щоб хоча б частково задовольнити попит, на замовлення євпаторійського собору міська друкарня надрукувала "Короткий молитовник для православних", який користувався великим попитом серед усього населення Кримського півострова [10, л. 1].

Другою за чисельністю вірних була мусульманська релігія, відродженню якої німці надавали допомогу. Особливе місце відводилося ремонту мечеті Хан-Джамі, оскільки з дуже небагатьох найдавніших будівель та їх залишків у Євпаторії вціліла до сьогодні саме ця велика соборна мечеть, споруджена у другій половині XVI століття за зразком мечеті у Стамбулі. Мечеть має назву "Хан-Джамі", тобто ханська мечеть.

До війни мечеть Хан-Джамі було пограбовано та передано у відомство архівного управління, яке мало дбати про збереження пам'яток давнини. Більшовики напередодні війни поздирали свинцеві листи, якими були зовні покриті куполи мечеті. Свинцеве покриття ханської мечеті архівне управління замінило асфальтом. Роботи з асфальтування були низької якості і, як наслідок, внутрішнє убранство почало псуватися під дією атмосферних опадів. У мечеті більшовики згодом влаштували склад, куди заїжджали кінні підводи та автомобілі. Після захоплення Євпаторії німецькими військами, за підтримки окупаційної влади татарський комітет розпочав реставрацію Хан-Джамі. За 1942 р. будівельна контора полагодила перекриття покрівлі мечеті, а також провела зовнішні й частково внутрішні штукатурні роботи. До 20 березня 1943 р. архітектор Овчукова у місті Сімферополь склала проект оздоблення внутрішньої частини мечеті, а інженер Аблаєв закінчив проект, за яким мали бути відновлені знищені, відсутні на той час, мінарети. З настанням теплої погоди роботи з ремонту Хан-Джамі продовжилися [11, л. 3]. 18 березня 1943 р. татарське населення Криму з великою урочистістю відсвяткувало день народження пророка Магомета, засновника магометанської релігії, – велике мусульманське свято.

У Євпаторії свято ознаменувалося урочистим богослужінням, у мечеті Шукурла-Ефенді, а також великим зібранням у міському театрі. Збори відкрив міський голова А. Керімов, який звернувся до публіки зі вступним словом. Потім О. Ібрагімов, директор татарської школи, зробив доповідь про значення свята. Після закінчення свята місцевий татарський ансамбль виконав кілька народних танців і пісень [11, л. 3].

Важливу роль у ремонті та благоустрої мечеті та її прилеглої території, безумовно, відіграв фінансовий чинник. Треба зазначити, що на внутрішній ремонт витрачено до

26 червня 1943 р. 107 000 рублів, частину яких пожертвували мусульмани Карасубазарського й Албатського районів. У видатках по ремонту мечеті взяв участь і Сімферопольський татарський комітет. Ханська мечеть – сьома за рахунком, яка була відновлена татарським комітетом у Євпаторії [12, л. 4]. На ремонт мечеті загалом було зібрано добровільних пожертв серед татарського населення на 233 592 рублі. Найбільшу частину цієї суми дали татари Євпаторії та району. Однак на заклик татарського комітету відгукнулися мусульмани й інших районів: Фрайдорфського, Ак-Шейхського, а особливо Ак-Мечетського. До 27 жовтня 1943 р. на ремонт витрачено 148 746 рублів. Усі куполи були оциновані. Всі малі куполи були відремонтовані і всередині. Восени 1943 р. тривало будівництво огорожі навколо мечеті. Ремонт мечеті постійно затримувався впродовж усього періоду через брак робочої сили [13, л. 4].

Набагато менше уваги окупаційна влада приділяла іншим національним групам та їхнім віросповіданням. Так, газета “Євпаторійські відомості” в номері від 6 жовтня 1943 р. єдиний раз за весь свій період видання надрукувала статтю, присвячену караїмам міста, в якій йшлося про те, що караїмська громада завершила ремонт кенаси, який обійшовся їй у 10 000 рублів [14, л. 3].

Без контролю та уваги окупаційна влада не залишала й секти, які мали молитовні будинки. Російська громада християн віри євангельської по вул. Караїмській, 58 повідомляла, що читання Євангелія, загальний та хорівий спів відбуваються по суботах з 15 по 17 годину і по неділях – з 9 по 11 годину та з 15 по 17 годину. Для охочих вхід був вільним [15, л. 4]. Також у місті існувала і громада адвентистів сьомого дня, молитовний будинок яких розміщався у Пішохідному провулку [16, л. 4].

Відновлення релігійного життя на окупованій території СРСР було одним із проявів пропагандистської політики окупаційної влади, в тому числі й на Півдні України. Таким чином, стає зрозумілим, що німецька та румунська окупаційна влада прагнула докорінно змінити думку про себе та свої вчинки серед місцевого населення. Треба зазначити, що політика, яку проводили окупанти щодо релігії, мала стати важливим аспектом у прагненні привернути на свій бік якнайбільшу кількість місцевих мешканців та залишити без підтримки радянську владу, а також групи підпільників та партизанів, які діяли в місті та на його околицях. Адже більшості населення релігія додавала сили та оптимізму.

Література

1. Зюсс Д. Третий Рейх / Д. Зюсс, В. Зюсс. — Москва : Вече, 2009. — 398 с.
2. Греческая церковь в Евпатории // Евпаторийские известия. — 1942. — 27 мая. — № 40. — Л. 3.
3. Греческая церковь в Евпатории // Евпаторийские известия. — 1943. — 26 мая. — № 144. — Л. 2.
4. Богослужение в Николаевском соборе // Евпаторийские известия. — 1943. — 6 января. — № 104. — Л. 3.
5. Христос Воскрес // Евпаторийские известия. — 1943. — 25 апреля. — № 135. — Л. 1.
6. По городу // Освобождение. — 1943. — 6 ноября. — № 191. — Л. 3.
7. Соборный храм // Евпаторийские известия. — 1943. — 22 мая. — № 143. — Л. 4.
8. По городу // Освобождение. — 1943. — 6 ноября. — № 191. — Л. 4.
9. В школах // Евпаторийские известия. — 1943. — 5 мая. — № 138. — Л. 4.
10. Наша газета // Освобождение. — 1943. — 3 июля. — № 155. — Л. 1.
11. Хан-Джами // Евпаторийские известия. — 1943. — 20 марта. — № 125. — Л. 3.
12. В Евпатории // Евпаторийские известия. — 1943. — 26 июня. — № 153. — Л. 4.
13. По городу // Освобождение. — 1943. — 27 октября. — № 188. — Л. 4.
14. Комитет “Зимней помощи” // Освобождение. — 1943. — 6 октября. — № 133 — Л. 3.
15. Распоряжение // Евпаторийские известия. — 1942. — 23 сентября. — № 74. — Л. 4.
16. В городе и в районе // Евпаторийские известия. — 1943. — 30 июня. — № 154. — Л. 4.

The main restored religious buildings and religious communities ongoing in the city. The attention is paid also to religious holidays that took place in restored religious buildings.

Key words: Evpatoria, religion, church, mosque, donation, newspaper.